

Vaḥdetu-l-vudžūd Jedinstvo Egzistencije

William C. Chittick¹

Napomena prevodioca: Vjerovatno najkontroverznije pitanje koje se veže za Ibn ‘Arabījevo ime jeste ono o *vaḥdetu-l-vudžūdu*. Stoga smo odlučili iznijeti čitaocima u najkraćoj mogućoj formi glavne smjernice koje je za spomenuto pitanje ponudio William C. Chittick, jedan od najboljih poznavaoaca Ibn ‘Arabījevog mišljenja danas u svijetu. Prvi dio nosi naslov “*Vaḥdetu-l-vudžūd i tevḥīd*”, gdje se objašnjava bliska veza između *vaḥdetu-l-vudžūda* i *tevḥīda*; drugi dio je naslovljen “Značenja pojma *vaḥdetu-l-vudžūd*”, u kojem će se ukratko iznijeti razumijevanje ovoga izraza od strane Ibn ‘Arabījevih poštovalaca i njegovih protivnika, a treći će se usredotočiti na glavnog oponenta Ibn ‘Arabījevih stajališta, Ibn Tejmijju, zato je naslov tog dijela “Ibn Tejmijje i *vaḥdetu-l-vudžūd*”. Na kraju, navest ćemo nekoliko naslova koje toplo preporučujemo zainteresiranim čitaocima, jer im mogu pružiti dodatne informacije i dublje razumijevanje ovog važnog, pa nekada i gorućeg pitanja.

Ne postoji mnogo tehničkih pojmova sufizma koji su općepoznati kao *vaḥdetu-l-vudžūd*, “Jednost Bitka”, odnosno “Jedinstvo Egzistencije”. Iako

¹ William C. Chittick, “Rūmī and *Waḥdat al-wujūd*”, u *Poetry and Mysticism in Islam: The Heritage of Rūmī*, uredili A. Banani, R. Hovannisian i G. Sabagh, Cambridge University Press, Cambridge, 1994., str. 70–71, 85–87, 88–91.

ovaj izraz ima historijske veze sa Ibnu-l-'Arebijevom školom, ponekada se koristio da ukaže na poglede drugih sufija, uključujući ličnosti koje su živjele mnogo prije Ibnu-l-'Arebija. Također je rečeno da je Rūmī podržavao *vahdetu-l-vudžūd*, no ukoliko se ovaj stav uzme u značenju da je Rūmī izveo tu ideju od Ibnu-l-'Arebija ili njegovih učenika, onda se pojavljuju ozbiljna historijska i intelektualna pitanja. Da bismo razumjeli ova pitanja, potrebna je jasna predstava o značenju pojma *vahdetu-l-vudžūd*.

Vahdetu-l-vudžūd i tevḥīd

Sintagma *vahdetu-l-vudžūd* sastoji se od dvije riječi – *vahdet* i *vudžūd* – a obje su bile važne za islamsko mišljenje od ranih vremena. Islamska teorija i praksa je utemeljena na šehādetu ili svjedočenju da “nema boga osim Boga”, izrazu koji je često nazivan *kelimetu-t-tevḥīd* – “iskaz kroz koji je deklarirano Božije jedinstvo”. Osnovni smisao *tevḥīda*, odnosno iskaza o Božijem jedinstvu jeste da sve u kreaciji potječe od Boga, Koji je Jedina Realnost. Riječ *tevḥīd* se izvodi iz istog korijena poput riječi *vahdet*, kao i drugi povezani i često diskutirani pojmovi kakvi su *ehad* i *vāhid* (“jedan”) te *ehadijjet* i *vahdānijjet* (“jednost”, odnosno “jedinstvo”). Već u izrekama ‘Alija susrećemo ukazivanje na četiri različita značenja naizgled jednostavnog iskaza: “Bog je Jedan.”

Rasprava o *vudžūdu* ulazi u islamsko mišljenje nešto kasnije negoli rasprava o *vahdetu* i igra važnu ulogu posebno u razvoju *felsefe*, odnosno filozofije, koja se često definira kao proučavanje *vudžūda*. Iako se pojam *vahdetu-l-vudžūd* ne može naći ni u jednom tekstu prije djelâ Ibnu-l-'Arebijeve škole, mnogi su mu iskazi sufija bliski. Kaže se da je Ma'rūf el-Kerhī (u. 200/815–816) prvi koji je izrazio šehādet na nešto drukčiji način, u formi koja se često nazire u kasnijim stoljećima: “Nema ništa u *vudžūdu* izuzev Boga”. Ebu-l-'Abbās Kaššāb (fl. 4./10. vijek) je upotrijebio slične pojmove: “Nema ništa u dva svijeta osim moga Gospodara. Postojeće stvari (*mevdžūdāt*) – sve stvari osim Njegovoga *vudžūda* – su, zapravo, nepostojeće (*ma'dūm*)”.

Hvādže ‘Abdullāh Enšārī (u. 481/1089) nudi nekoliko formulacija *tevḥīda* na perzijskom i arapskom jeziku koje su, zasigurno, inspirira-

le kasnije autore. U definiranju pet nivoa *tevḥīda*, on govori o trećem nivou kao o *vudžūdu-t-tevḥīdu*, odnosno “egzistenciji *tevḥīda*”, a to jeste “napustiti sve svjedoke i pristupiti Vječnom Svjedoku”. Završni nivo, “obuhvaćanje *tevḥīda tevḥīdom*”, jeste “apsorpcija onoga što nikada nije bilo u Ono što zanaovijek jeste”. U drugom pasažu, Enṣārī referira na “*tevḥīd odabranih*”, što je činjenica da “niko nije osim Njega” (*lejse gajrehu eḥad*). “Šta je *tevḥīd*?”, pita Enṣārī. “Bog i ništa drugo. Ostalo je pomama (heves)”.

Do el-Gazālījevog vremena (u. 505/1111), pojam *vudžūd* se često koristio u objašnjenjima značenja *tevḥīda*. U *Miškātu-l-envāru*, el-Gazālī opisuje plod duhovnog uspona gnostikâ na sljedeći način: “Oni vide putem neposrednog posvjedočenja da nema ništa u *vudžūdu* osim Boga i da ‘sve stvari propadaju izuzev Lica Njegovoga’” (Kur’an, 28:88). El-Gazālī nije smatrao ovo razumijevanje *tevḥīda* specifično sufijskim učenjem, prikladno samo njegovim više ezoterijskim djelima, budući da isto ističe u svojem poznatom djelu *Ihjā’ ulūmi-d-dīn*: “Nema ništa u *vudžūdu* osim Boga (...) *vudžūd* pripada isključivo Stvarnom.” Odlomci kao što su ovi, na koje se kasnije gledalo kao na iskaze o *vahdetu-l-vudžūdu*, brojni su, no hajdemo se okrenuti samom izrazu *vahdetu-l-vudžūd*.

Značenja pojma *vahdetu-l-vudžūd*

Sada ću iznijeti sedam različitih načina na koje je pojam *vahdetu-l-vudžūd* bio shvaćen, bez namjere da budem iscrpan. Prvo, *vahdetu-l-vudžūd* označava školu mišljenja koja seže unazad do Ibnu-l-‘Arebīja i iznosi određene iskaze o prirodi odnosa između Boga i svijeta. Ovo značenje tog pojma je prihvaćeno od strane i pobornika i protivnika Ibnu-l-‘Arebīja, a bilo je utvrđeno do Džāmījevog vremena.

Preostalih šest definicija ovise o tome da li je osoba koja koristi taj pojam vrednovala ovu školu mišljenja pozitivno ili negativno.

A. Pobornici

(1) Kada Kūnevī i Fergānī koriste pojam *vahdetu-l-vudžūd*, on predstavlja iskaz o *vudžūdu*, odnosno samoj realnosti, bez bilo kakvih implikacija da cjelokupni sistem mišljenja počiva iza njega; u njihovim djelima, ovaj

pojam je redovno upotpunjen afirmacijom mnogolikosti i pluraliteta samomanifestacije Realnog u kosmosu.

(2) Za Ibn Sab'īna, Nesefija i svu kasniju tradiciju Ibnu-l-'Arebījevih sljedbenika, izraz *vahdetu-l-vudžūd* sam po sebi predstavlja dovoljan iskaz o prirodi stvari. Oni koji su koristili taj izraz u ovom smislu nisu osjetili potrebu da naglase, barem ne u neposrednom kontekstu, da multiplicitet također posjeduje neku realnost, mada većina njih ne negira ovu činjenicu, osim, možda, u trenucima retoričke neumjerenosti (koja je uglavnom izražena u poeziji – *nap. prev.*).

(3) U kasnijoj tradiciji sufizma i islamske filozofije, *vahdetu-l-vudžūd* se često koristio kao virtuelni sinonim za *tevḥīd*, uz razumijevanje da se on prije svega odnosi na sufijski pristup izražavanja *tevḥīda*. U tom najširem smislu, ovaj pojam se može koristiti da referira na ideje sufija koje su cvjetale mnogo prije Ibnu-l-'Arebīja.

B. Protivnici

(1) Za Ibn Tejmijju, *vahdetu-l-vudžūd* je praktično sinoniman sa inkarnacionizmom i unifikacionizmom, to jeste da su Bog i svijet, odnosno Bog i čovjek identični. Neznatnim proširenjem ovoga značenja *vahdetu-l-vudžūd* postaje identičan sa opsežnijim negativnim kategorijama, kao što su hereza, ateizam i nevjerstvo (*ilḥād, zendeka, ta'tīl, širk, kufr*). U ovu kategoriju bih postavio isto tako i one zapadnjačke interpretacije *vahdetu-l-vudžūda*, koje mu stavljaju oznake kao što su: panteizam, obično s očiglednom namjerom da ocrni njegove pobornike i da nas uvjeri kako ga ne trebamo shvaćati ozbiljno.

(2) Neke kasnije sufije u Indiji, posebno Aḥmed Sirhindī (u. 1624), koriste pojam *vahdetu-l-vudžūd* u manje negativnom smislu. Općenito, oni priznaju da posjeduje određenu valjanost, međutim tvrde da "*vahdetu-š-šuhūd*" predstavlja viši stepen duhovnog postignuća. Iako treba sprovesti mnoštvo istraživanja prije negoli izvori i ciljevi ove rasprave postanu potpuno jasni, izgleda da je *vahdetu-š-šuhūd* bio predložen kao bolja pozicija od *vahdetu-l-vudžūda*, barem djelimično da se osujete kritike Ibn Tejmijje i njegovih pristaša. Kao što je Molé istakao, Sirhindijev način na koji se izražava u vezi s *vahdetu-š-šuhūdom* "sačuvao je transcendenciju

i apsolutnu drugost Boga". U slučaju da su mnoge sufije nastavile podržavati *vahdetu-l-vudžūd* nasuprot *vahdetu-š-šuhūdu*, to je bilo nesumnjivo zato što u njihovim očima, prvenstveno *vahdetu-l-vudžūd* nikada uopće nije predstavljao opasnost za Božiju transcendenciju i apsolutnu drugost.

(3) Indijsko razlikovanje *vahdetu-l-vudžūda* i *vahdetu-š-šuhūda* je preuzelo i nekoliko orijentalista, uključujući Massignona, Anawatija i Gardeta, koji su zatim učitali ovo razlikovanje u islamsku historiju na krajnje upitnim osnovama. Massignon je imao općepoznatu ličnu preferenciju za ljubavni misticizam el-Ḥallādža i duboku averziju prema Ibnu-l-'Arebijevom pristupu. Za njega i one koji su ga slijedili, *vahdetu-l-vudžūd* je postao "statički egzistencijalni monizam", dok je *vahdetu-š-šuhūd* bio "dinamički svjedočanski monizam", potonji je bio znatno preferiran nad prethodnim, naročito zato što je u skladu s "ortodoksijom". Massignonovo pripisivanje "statičkog" misticizma onima koji podržavaju *vahdetu-l-vudžūd* ilustrira tipičnu vrstu pojednostavljivanja u koje su se upustili oni koji etiketiraju Ibnu-l-'Arebija, tako unakazujući veoma složenu doktrinalnu sintezu.

Moj cilj nije da navedem sva nerazumijevanja koja su izazvana učitavanjem takvih simplistički interpretiranih dihotomija u islamsku historiju. Dodat ću samo da je kasniji sufizam razlikovao *vahdetu-l-vudžūd* i *vahdetu-š-šuhūd* zarad unutarnjih razloga, a na neke sam već aludirao. No načiniti ovu razliku normativnom za cjelokupnu historiju sufizma je varljivo gotovo kao i korištenje kategorija poput panteizma. Iako se ne može poreći da sufije ilustriraju duboke razlike gledišta, može se biti sigurno da naučnici koji pokušavaju redefinirati pojmove kao što su *vahdetu-l-vudžūd* i *vahdetu-š-šuhūd* posredstvom zapadnjačkih filozofskih i psiholoških kategorija, samo povećavaju konfuziju koja je već prisutna u našoj percepciji sufijske historije.

Ovih nekoliko napomena o problemima razumijevanja onoga što se misli pod pojmom *vahdetu-l-vudžūd*, treba nas barem upozoriti kako je potrebno pažljivo razmotriti na koji način ljudi koji koriste ovaj pojam vrednuju Ibnu-l-'Arebijeva učenja. Generalno, simpatizeri vide *vahdetu-l-vudžūd* kao ponovno iskazivanje *tevḥīda* na jeziku napredne i prefinje-

ne intelektualnosti kasnije islamske historije, dočim ga kritičari smatraju odstupanjem od navodno jasne razlike između Boga i kosmosa koju su povukle rânê i relativno priproste škole teologije. Uprkos tome, pojam *vahdetu-l-vudžūd* nosi popriličan teret zbog duge rasprave oko njegove upotrebe. Tako mogu nastati sve vrste komplikacija koje zamućuju šta je predmet diskusije.

Jedan interesantan primjer ovih komplikacija je naveden u Festschriftu koji je pripremljen na 800. godišnjicu Ibnu-l-'Arebijevog rođenja, u kojem jedan egipatski učenjak, koji je vatreni pobornik Ibnu-l-'Arebija, piše da oni koji pripisuju *vahdetu-l-vudžūd* Ibnu-l-'Arebiju čine ogromnu grešku. Iako ovaj učenjak nikada ne definiše šta podrazumijeva pod *vahdetu-l-vudžūd*, jasno je da je prihvatio negativno vrednovanje ovoga pojma koje su dali Ibnu-l-'Arebijevi protivnici. U odgovoru na ovaj članak, jedan iranski učenjak je napisao snažno opovrgavanje u kojem demonstrira, u svjetlu iranske intelektualne tradicije, da *vahdetu-l-vudžūd* formira kičmu islamskog mišljenja. Nema se potrebe u ovoj kritici čak ni pitati da li je egipatski učenjak razumio ovaj pojam na isti način na koji je on razumio. Pažljivo čitanje ova dva autora pokazuje da se slažu o tome šta je Ibnu-l-'Arebī vjerovao i o čemu je pisao; obojica ga prihvaćaju kao jednog od najvećih intelektualnih i duhovnih autoriteta u islamu. Samo, spotakli su se na različitom razumijevanju pojma *vahdetu-l-vudžūd*.

Ibn Tejmije i *vahdetu-l-vudžūd*

Žestoki napadi koje je pokrenuo hanbelijski pravnik Ibn Tejmije (u. 728/1328) na Ibnu-l-'Arebija i one koji su ga slijedili su općepoznati. Ibn Tejmije često referira na pojam *vahdetu-l-vudžūd*, čak ga koristi u naslovima svojih dviju rasprava: *Ibtāl vahdet el-vudžūd* ("Pokazivanje pogrešnosti *vahdetu-l-vudžūda*") i *Risāle ilā men se' elehu 'an ḥaḳīkat mezheb el-itihādijjīn, ej el-ḳā'ilīn bi-vahdet el-vudžūd* ("Rasprava napisana onome ko ga je upitao o stvarnosti pozicije unifikacionista, to jeste, onih koji podržavaju *vahdetu-l-vudžūd*"). Posebno je znakovito da u drugom naslovu Ibn Tejmije identificira "jednost *vudžūda*" sa "unifikacionizmom" (*ittihād*). On ponavlja ovu identifikaciju u mnogim pasažima svojih dje-

la, često dodajući pojam “inkarnacionizam” (*ḥulūl*) kao bliski sinonim. Oba pojma su dugo bila napadana kao hereze pojedinih sekti, odnosno ličnosti i oba su naročito odbacili Ibnu-l-‘Arebī i njegovi sljedbenici, barem u smislu koji je dat ovim pojmovima od strane onih koji su ih kritikovali.

Ibn Tejmije sumira svoje prigovore zagovornicima *vahdetu-l-vudžūda* tvrdeći da oni negiraju tri osnovna principa religije: ne vjeruju u Boga, u njegove poslanike, odnosno Sudnji dan. Citiram dio njegovog obrazloženja:

Što se tiče vjerovanja u Boga: oni misle da je Njegov *vudžūd* identičan *vudžūdu* kosmosa i da kosmos nema drugog Stvoritelja doli samog kosmosa.

Kada su u pitanju poslanici: ovi ljudi misle da imaju više znanja o Bogu od Božijeg poslanika i svih drugih poslanika. Neki tvrde da uzimaju znanje o Bogu – to jeste *vahdetu-l-vudžūd* i ateizam [*ta‘ṭīl*] – iz poslaničke svjetiljke.

Zapazite da u ovom odlomku, navodeći *vahdetu-l-vudžūd* i *ta‘ṭīl* kao paralelne pojmove, Ibn Tejmije ih poistovjećuje. *Ta‘ṭīl* je različito definiran u teološkim tekstovima i uvijek je osuđivan. Njegovo osnovno značenje jeste smatrati da je Bog lišen Svoje ingerencije, donekle u maniru deizma.

Ibn Tejmije tvrdi da pobornici *vahdetu-l-vudžūda* vjeruju da je *vudžūd* kosmosa identičan Božijem *vudžūdu*: “Oni koji podržavaju *vahdetu-l-vudžūd* kažu da je *vudžūd* jedan i da je nužni *vudžūd*, koji pripada Stvoritelju isti kao i mogući *vudžūd* koji pripada stvorenjima.” Drugdje on piše: “Stvarnost riječi” onih koji zagovaraju *vahdetu-l-vudžūd* jeste “da je *vudžūd* stvorenih stvari identičan Božijem *vudžūdu*; on nije ništa drugo i ništa drukčije”.

Drugim riječima, Ibn Tejmije smatra da su prema *vahdetu-l-vudžūdu* Bog i kosmos identični. Stoga on zauzima pojednostavljeno gledište o jednoj strani Ibnu-l-‘Arebijevog učenja – onu o sličnosti imanencije (*tešbīh*) – i u potpunosti zanemaruje drugu stranu, onu o neuporedivosti, odnosno transcendenciji (*tenzīh*). Ibnu-l-‘Arebijev često ponavljan stav jeste “On/ne-On”. *Vudžūd* kosmosa, može se reći da je identičan Bo-

žijem *vudžūdu* u jednom pogledu, ali striktno govoreći, kosmos nema *vudžūd*. Cjelokupan problem je u definiranju suptilnog odnosa koji postoji između stvarnog Božijeg *vudžūda* i nestvarnog *vudžūda* stvorenjâ. Ibn Tejmije i većina onih koji su slijedili njegove stope, izgleda, vjerovali su da mora postojati jednostavnô, jasno objašnjenje za odnos između Boga i kosmosa. Nasuprot tome, Ibnu-l-'Arebî i većina njegovih sljedbenika su smatrali da je najviše razumijevanje krajnja smušenost (*ḥajret*) u suočenju sa realnošću koja prkosi kategorijama da i ne, ili/ili.

U svakom slučaju, moj cilj nije braniti Ibnu-l-'Arebija od optužbi Ibn Tejmije i drugih. Želim samo istaći da je Ibn Tejmije smatrao *vaḥdetu-l-vudžūd* sinonimnim ateizmu i nevjerstvu, pošto ga je razumio kao poricanje razlike između Boga i kosmosa. I zbog njegovih čestih eksplicitnih napada na pojam *vaḥdetu-l-vudžūd*, Ibn Tejmiji vjerovatno pripada više zasluga nego bilo kome drugome jer ga je učinio središtem sporenja u islamskoj historiji, pošto, kao što smo vidjeli, taj pojam nije igrao važnu ulogu u tehničkom vokabularu Ibnu-l-'Arebija i njegovih direktnih sljedbenika. Čak treća i četvrta generacija komentatora *Fuṣūṣu-l-ḥikema*, poput Džendijevog učenika 'Abdu-r-rezzāka Kāšānija (u. 730/1330) i Kāšānijevog učenika Šerefu-d-dīna Dāvūda Ḳajšarija (u. 751/1350) – oba savremenici Ibn Tejmije – rijetko, ako uopće, spominju taj pojam. U raspravi naslovljenoj *Esāsu-l-vaḥdānija* ("Osnove Jednosti"), u kojoj detaljno razmatra pojmove *vaḥdet* i *vudžūd*, Ḳajšarî se i ne približava izrazu *vaḥdetu-l-vudžūd* doli u slučaju *vaḥdeta vādžiba el-vudžūda*, "Jednosti Nužnog Bitka". Stoga, kada Ibn Tejmije odabire *vaḥdetu-l-vudžūd* kao oprimjerenu poziciju unifikacionista, on ga, vjerovatno, preuzima iz djela Ibn Seb'īna, na kojeg se često poziva, ili od Ibn Seb'īnovih učenika.

Iako su Ibn Tejmije i drugi poput njega koristili pojam *vaḥdetu-l-vudžūd* da označe hereze koje su zapazili u spisima Ibnu-l-'Arebijeve škole, Ibnu-l-'Arebijevi kasniji sljedbenici, čini se, nisu imali dilema u prihvaćanju ovog pojma kao prikladnu denotaciju za njihov sveukupan svjetonazor. Rado su ga smatrali pohvalnim pojmom, čak i ako su ga njihovi kritičari smatrali pokuđenim. Stoga, sredinom devetog/petnaestog stoljeća 'Abdu-r-raḥmān Džāmî (u. 898/1492), jedan od najvećih zagovornika Ibnu-l-'Arebijevih važnih metafizičkih i kozmoloških učenja, če-

sto govori o “pobornicima jednosti bitka” (*el-ḵā'ilūn bi vaḥdet el-vudžūd*), misleći time na Ibnu-l-'Arebija, Ḳūnevija, Fergānija i glavni pravac komentatorâ *Fuṣūṣa*.

Historija pojma *vaḥdetu-l-vudžūd* se može sažeti na sljedeći način: pojam *vaḥdetu-l-vudžūd* se ne nalazi u Ibnu-l-'Arebijevim spisima. Za Ḳūnevija, on nema posebno tehničko značenje; ondje gdje se i pojavljuje, znači jednostavno da postoji samo jedan istinski vudžūd, Božiji vudžūd. Veza ovog *vudžūda* sa stvarima u svijetu tek treba da se objasni; ona nije sadržana u samom pojmu *vaḥdetu-l-vudžūd*. U Fergānijevim spisima, *vaḥdetu-l-vudžūd* je na dobrom putu da postane tehnički pojam, međutim on nije neovisan, pošto valja biti upotpunjen pojmom *kesretu-l-'ilm* – mnogost znanja. Pored ovog glavnog pravca Ibnu-l-'Arebijevih sljedbenika, druge ličnosti poput Ibn Seb'ina i Nesefija koristili su dati pojam kao neku vrstu skraćenice za aluziju na fundamentalnu prirodu stvari. Ibn Tejmijje je shvatio taj izraz kao sinonim za velike hereze unifikacionizma i inkarnacionizma. U vrijeme Džāmija, a, možda, i mnogo ranije, *vaḥdetu-l-vudžūd* je postao oznaka za izražavanje *tevḥīda*, koji je bio predstavljen spisima Ibnu-l-'Arebija i njegovih sljedbenika.

S engleskog preveo: Haris Dubravac

Napomena prevodioca

U prvom dijelu smo kazali da ćemo na kraju navesti nekoliko naslova zainteresiranim čitaocima, jer im mogu pružiti dodatne informacije i dublje razumijevanje pitanja *vaḥdetu-l-vudžūda*:

1. Abdurrahmān Hasen Mahmūd, *U ozračju šejhu-l-ekbera Muhjiddīna ibn 'Arebija: odbrana ili optužba njegovog naukovanja*, s arapskog preveo: Muhamed Mušinbegović, Sedam, Sarajevo, 2010., str. 151–153, 185–186.
2. Gholamreza Avani, *Pitanje egzistencije u učenju Ibn Arabija*, s perzijskog preveo: Fuad Hadžimehmedović, *Logos*, Vol. 1, br. 1, 2013., str. 187–199.

3. Hasan Džilo, *Ontološki i gnoseološki pogledi sufija u svjetlu metafizičke i teološke tradicije*, Kom, Vol. III, 1, 2014., str. 61–68.
4. Ibn Arabi, *Ko samog sebe poznaje...*, prvo izdanje, s njemačkog preveo: Nebojša Barać, Zlatni zmaj, Beograd, 2005.
5. Muhamed Mrahorović, *Filozofijska razmeđa islamske duhovnosti*, El-Kalem, Sarajevo, 2001., str. 125–127.
6. Murteza Mutahari, *Hafizov irfan*, s perzijskog preveo: Sedad Dizdarević, Fondacija “Mulla Sadra”, Sarajevo, 2009., str. 81–98. U ovom djelu se predstavljaju tri tumačenja *vahdetu-l-vudžūda*.
7. Predgovor Rešida Hafizovića djelu: Muhyī-d-dīn Ibn ‘Arabī, *Dragulji poslaničke mudrosti*, s arapskog preveo i komentare priredio: Rešid Hafizović, Bemust, Zenica, 1995., str. 344 i dalje.
8. Sejjid Husejn Nasr, *Tri muslimanska mudraca: Ibn Sina–Suhravardi–Ibn Arebi*, s perzijskog preveo: Bećir Džaka, El-Kalem, Sarajevo, 1991., str. 131–135 . Što se tiče samog sadržaja ovoga poglavlja kojeg preporučujemo čitaocima spomenutim brojevima stranica, ali i cjelokupnog (trećeg) dijela o Ibnu’l-‘Arabiju, ono je privuklo Williama C. Chitticka da se počne zanimati za mišljenje Ibnu-l-‘Arabija. Sejjid Husejn Našr je, na njemu svojstven način, britko, kratko i jednostavno predstavio pitanje *vahdetu-l-vudžūda*.
9. Tehran Halilović, Seid Halilović, Muamer Halilović, *Kratka istorija islamske filozofije*, Centar za religijske nauke Kom, Beograd, 2014., str. 230–232.
10. Titus Burckhardt, *Uputa prema unutarnjem učenju islama*, s engleskog preveo: Rusmir Mahmutćehajić, Sebil, Zagreb, 1994., str. 36–39. Primjetno je da je ovaj dio značajno utjecao na Našrovo razumijevanje *vahdetu-l-vudžūda*.
11. Wan Mohd Nor Wan Daud, *Obrazovna filozofija i praksa – Syed Muhammad Naquib al-Attas: izlaganje originalnog koncepta islamizacije znanja*, s engleskog preveli: Aida Abadžić-Hodžić (et al.), Tugra, Sarajevo, 2010., str. 59–77. Ovdje se tretira el-‘Aṭṭāsov metafizički pogled na svijet. Imajući u vidu da autor kaže kako el-‘Aṭṭās pripada školi *vahdetu-l-vudžūda* (str. 67), korisno je upoznati se sa jednom savremenom interpretacijom *jedinstva egzistencije*.

12. William C. Chittick, "Rūmī and *Waḥdat al-wujūd*", u *Poetry and Mysticism in Islam: The Heritage of Rūmī*, uredili A. Banani, R. Hovannisian i G. Sabagh, Cambridge University Press, Cambridge, 1994., str. 70–111; preštampano u William C. Chittick, *Quest for the Lost Heart*, State University of New York Press, Albany, 2012., str. 71–99. Ova tri dijela koja smo preveli su upravo iz ovog teksta. Navest ćemo podnaslove iz ovoga rada: *Tevḥīd*, *Ibnu-l-'Arebī*, *Ṣadru-d-dīn Kūnevī*, *Se'īdu-d-dīn Fergānī*, *Ibn Seb'īn*, *Evḥadu-d-dīn Beljānī*, *Sa'du-d-dīn Ḥammūye i 'Azīzu-d-dīn Neseḫī*, *Ibn Tejmīje*, *Orijentalisti*, *Značenja pojma "vaḥdetu-l-vudžūd"*, *Rūmī*, *Apendiks 1 – Ibnu-l-'Arebījev "utjecaj" na "Mešnevī"*, *Apendiks 2 – Ibnu-l-'Arebījev utjecaj na 'Aṭṭāra (!)*.
13. William C. Chittick, "Waḥdat al-Shuhūd", *Encyclopaedia of Islam*, vol. 10, 2000., str. 37–39. Ovu odrednicu preporučujemo zbog onoga što je navedeno vezano za *vaḥdetu-š-šuhūd* u opisu narednog teksta.
14. William C. Chittick, "Waḥdat al-Wujūd in India", *Ishraq: Islamic Philosophy Yearbook*, br. 3, Moscow, 2012., str. 29–40. Ovdje ćemo navesti sažetak ovoga rada koji je iznio na kraju teksta sâm Chittick: izraz *vaḥdetu-l-vudžūd* se pojavio prilično kasno u historiji sufizma, stoljeće nakon Ibn 'Arebīja. Postao je kontroverzan iz razloga koji imaju malo veze s Ibn 'Arebījevim vlastitim učenjima. Aḥmed Sirhindī ga je naročito kritikovao jer je ostao na jednom značenju riječi *vudžūd*, a ignorirao druga. Mnogi sufijski učitelji Indije su imali mnogo bolje razumijevanje Ibn 'Arebījevih učenja, stoga nisu uzeli Sirhindījev kritikizam zaozbiljno. Sirhindī ne duguje svoju modernu popularnost navodnoj važnosti *vaḥdetu-š-šuhūda* kao korektiva *vaḥdetu-l-vudžūdu*, već radije potrebi islamskog nacionalizma u Indiji za osnivačem koji bi mogao biti pozvan da opravda raskid sa dugom tradicijom suživota.
15. Živa baština – časopis za filozofiju i gnozu, vol. II, br. 4, juli-septembar, 2016., str. 4–80. Glavna tema ovog broja jeste upravo *vaḥdetu-l-vudžūd*. Možda je mahana ovog broja, u kojem je od sedam tekstova pet posvećeno spomenutoj temi, što je autor svih pet tekstova samo jedan autor, *Ḳāsim Kākāī*.